

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Yeni Tespitler Işığında Bitlis'te Kiliseden Camiye Dönüştürülen İki Yapı Örneği: Kireçtaşı Köyü Cami ve Arıdağ Köyü Cami

*Two Examples Of Buildings Converted From Church To Mosque in Bitlis in The Light of New Findings:
Kireçtaşı Köyü Village Mosque And Arıdağ Village Mosque*

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Batman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7047-2212

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 15 Mayıs 2023

Kabul tarihi: 17 Temmuz 2023

Anahtar Kelimeler:

Bitlis,
Osmanlı dönemi,
Tarihi yapılar,
Cami.

ÖZ

Tarihi kentler içerisinde Bitlis, coğrafi ve topografik özellikleriyle ele geçirilmesi zor bir kent niteliğini daima korumuştur. Anadolu Türk-İslam kentleşme aşamalarının tüm ayrıntılarını görebileceğimiz örnek bir tarihî kent olmanın yanı sıra, şehrin geçirdiği tarihsel olayları kentleşme içerisinde yer alan tarihî yapılardan takip etmek mümkündür. Osmanlının gayrimüslim tebaaya olan hoş görümlü tutumunun somut bir ifadesi olan pek çok kilise, kent merkezinden kırsala kadar günümüze ulaşmış vaziyettedir. Kiliselerin bazıları atıl durumda ve tahribata açıkken birkaç örnekte olduğu gibi kiliseden camiye dönüştürülerek kullanılmaya devam edilmiştir. Anadolu kentleşmesi içerisinde çok eski bir gelenek olan dini imaretlere ihtiyaç hâlinde yeniden işlevlendirilerek kullanılması aynı zamanda tarihî yapıların tahribattan yalıtılarak bir koruma sağlama bakımından da oldukça önemlidir. Çalışma konumuzunu oluşturan Bitlis- Kireçtaşı (Perhent) Camii ve Arıdağ (Kultık) Camileri de benzer bir öyküye sahip “yeniden işlevlendirilmiş” yapılar olması açısından Bitlis tarihî yapı örnekleri içerisinde önemli bir farklılık ortaya koymaktadır. Türk-İslam kentleşmesi döneminden itibaren sayısız mimari yapının inşası ile kent, adeta açık hava müzesine dönüşmüştür. Arazi çalışmaları ile yeni bir tespit niteliğinde çalışmaya konu edilen tarihî yapıların, sanat tarihi disiplini içerisinde bilimsel metodolojiye bağlı kalınarak kiliseden camiye çevrilme sürecindeki mimari değişikliklere dikkat çekilmesi, Bitlis kültür varlıkları ve Anadolu örnekleriyle mukayesesi yapılması, daha önce bilinmeyen iki tarihî yapının literatüre kazandırılarak tanıtılması amaçlanmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 15, 2023

Accepted: July 17, 2023

Keywords:

Bitlis,
Ottoman period,
Historical buildings,
Mosque.

ABSTRACT

Among the historical cities, Bitlis has always preserved the quality of a city that is difficult to capture with its geographical and topographical features. In addition to being an exemplary historical city where we can see all the details of the Anatolian Turkish-Islamic urbanization stages, it is possible to follow the historical events of the city from the historical buildings within the urbanization. Many churches, which are a concrete expression of the Ottoman's tolerant attitude towards non-Muslim subjects, have survived from the city center to the countryside. While some of the churches were idle and vulnerable to destruction, they continued to be used by converting from church to mosque, as in a few examples. The use of religious soup kitchens, which is a very old tradition in Anatolian urbanization, in case of need, is also very important in terms of isolating historical structures from destruction and providing protection. Bitlis-Limestone (Perhent) Mosque and Arıdağ (Kultık) Mosques, which constitute our study subject, show a significant difference among historical building examples in Bitlis in terms of being “re-functioned” structures with a similar story. With the construction of countless architectural structures since the period of Turkish-Islamic urbanization, the city has almost turned into an open-air museum. It is aimed to draw attention to the architectural changes in the process of converting the historical buildings, which are subject to the study as a new determination, from a church to a mosque in the discipline of art history, to make a comparison with Bitlis cultural assets and Anatolian examples, and to introduce two previously unknown historical buildings to the literature.

EXTENDED ABSTRACT

In the historical process, Anatolia is a qualified geography that has had an uninterrupted settlement and hosted many civilizations with its fertile lands and suitable position for life. Among the historical cities of Anatolia, Bitlis has the characteristics of a strategic city with its ancient past and being at the key point of important historical roads. In addition to these, the high hills and mountains surrounding the city formed a natural defense line for the city. The geographical and topographical advantage in its defense was accompanied by the castles built over time and the defense of the city was strengthened. The aforementioned dynamics have always preserved the characteristics of the city that are difficult to capture and have strategic importance. Researches do not provide precise information about how far back the history of Bitlis goes. The fact that Anatolia was an important entry route and historical city, especially during the Turkish-Islamization period, fundamentally changed the city's newly acquired urban physiognomy.

In addition to being an exemplary historical city where we can see all the details of the Anatolian Turkish-Islamic urbanization stages, it is possible to follow the historical events and periods of the city from the historical buildings within the urbanization. In the city, where historical buildings belonging to many civilizations and beliefs have reached today, many historical monuments from the city center to the countryside preserve their existence. In the city, where Turkish-Islamic urbanization has created a revolution, examples are given in which a very aesthetic and artistic taste is carried at its peak in castle, mosque, madrasah, inn, bath, bazaar, dervish lodge, zawiya, cupola, cemetery areas and residential architecture. The city, where the development line continued from the Middle Ages to the end of the Ottoman Empire, has completed its historical identity and has turned into an open-air museum with its historical buildings.

The city of Bitlis, which was revived during the Ottoman period, also hosts non-Muslims who were governed within the Ottoman millet system. As in many cities of Anatolia under Ottoman rule, many churches in Bitlis, which are a concrete expression of the tolerant attitude towards non-Muslim subjects, have survived from the city center to the countryside. Churches and chapels, which we can evaluate within the Christian regional architecture, have different plan types and chronological features. The churches, which are thought to have a precedent in the researches, continued to be used with additions to the construction and repair within the zoning laws arranged in the Ottoman Period. During the reign of Sultan Mehmed the Conqueror, "ahidname-i hümayun", which also contains articles regulating the construction and repair of churches by non-Muslims, determined the general framework of the zoning policies. Especially in the 18th and 19th centuries, the increase in church construction enabled many churches built in the Ottoman Period in many cities of Anatolia to be included in our tangible cultural heritage.

From this point of view, the churches identified in the researches in Bitlis were rendered dysfunctional by the demise of the population at the end of the Ottoman Period, and many of them have survived to the present day in an idle state and vulnerable to destruction. However, as in a few examples, it was converted from a church to a mosque and continued to be used. The use of religious soup kitchens, which is a very old tradition in the beginning stages of urbanization in the Turkish-Islamization period of Anatolia, is not only seen in Islamic urbanization. The conversion of the temples of the Roman's polytheistic pagan belief into churches, or the conversion of mosques from the Andalusian period in Spain into churches indicates a principle in a common development policy. The common principle is the conversion of a holy place into another holy place. Today, selecting historical buildings and using them as museums, if deemed appropriate, is an effective method used within the understanding of modern museology. The re-functioning method in buildings is also very important in terms of isolating historical buildings from destruction and providing protection. Bitlis-Limestone (Perhent) Mosque and Arıdağ (Kultik) Mosques, which constitute our study subject, show a significant difference among historical building examples in Bitlis in terms of being "re-functioned" structures with a similar story. It is aimed to draw attention to the architectural changes in the process of converting the mosques from a church to a mosque by adhering to the scientific methodology within the discipline of art history, to make a comparison with Bitlis cultural assets and Anatolian examples, and to introduce two previously unknown historical structures to the literature. The method and method used in the research consisted of preparation processes such as determining the structure, taking its photos, taking architectural measurements and drawing it in digital environment, and literature review, respectively, according to the principles of fieldwork.

In the writing phase of the study, the outlines of the history of Bitlis were briefly presented in terms of the integrity of the subject, and the current plan definitions of the mosques were made, and the details of the re-functioning processes of the conversion from church to mosque were explained. In this section, it is aimed to make the article more understandable by giving the definitions and details expressed in the article, accompanied by photographs and digital drawings.

In the conclusion part, the findings obtained in the study were evaluated, first of all, the historical buildings in the city of Bitlis were compared with the Anatolian examples in plan and chronologically. A number of regional architectural styles and different aspects in the zoning policy were emphasized, historical buildings with a similar adventure with Anatolian examples were highlighted, and the study was supported chronologically and typologically with examples on the periods and names.

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde yaşama elverişli bir pozisyona sahip olan Anadolu’nu, köklü bir yerleşim geçmişine sahiptir. Binlerce yıllık bu kentleşme serüveninde pek çok medeniyet ve buna paralel farklı inanışlara dair imar yapıları, tarihî geçmişi olan kentlerin, en büyük kültürel zenginliği olarak günümüze ulaşmıştır. Bu bağlamda Anadolu’nun önemli bir Orta Çağ kenti olan Bitlis, sahip olduğu somut kültür varlıkları ile hem stratejik öneme sahip hem de kültürel olarak zengin bir coğrafyayı işaret etmektedir (Arınç, 2007, s. 747; Akot, 2020, s. 63-64; İnbaşı ve Demirtaş, 2019, s. 9).

Coğrafi olarak önemli ve zorunlu bir geçiş güzergâhında kilit bir noktada yer alan kent, ticaret kervanlarının kuzey-güney yönündeki yol ağını da içerisinde barındırmaktadır (Uluçam, 2002, s.12). El Cezire düzlükleri olarak anılan bölgeyi, İran ve Kafkasya’ya bağlamasının yanı sıra Doğu Anadolu ve Güneydoğu arasındaki hudut noktasını oluşturan kent, tüm bu özellikleriyle Anadolu kentleri içerisinde jeopolitik bir konuma sahiptir (Tuncel, 2007, s. 78; Tuncel, 1992, s. 225-226; Tuncel, 1996, s. 102; Öztürk ve Belli, 2013, s. 117; Oğuzoğlu, 2019, s. 183; Koçak, 2022, s. 85; Öztürker, 2022, s. 1011).

Coğrafi avantajlarının yanı sıra ele geçirilmesi önemli bir bölgeyi temsil eden kentin ilk kuruluşu, Anadolu’daki pek çok tarihî kentin kuruluş öyküsüne benzer bir biçimde tarih öncesi dönemlerde kale ve çevresinde gerçekleşmiştir (Şen, 2018, s. 148). Günümüz araştırmaları ve elde edilen veriler henüz Bitlis kentinin kesin kuruluş tarihi konusundaki bilinmezliği ortadan kaldıramamıştır (Uluçam, 2002, s. 13; Pektaş, 2001, s. 4; Arınç, 2007, s. 748). Bizans kaynaklarında “Kentın kuruluş söylenceleri arasında en yaygın kabul gören görüş, Büyük İskender’in komutanına kaleye inşa ettirdiği söylencesidir” (Uluçam, 2002, s. 13; Keleş, 2013, s. 287; Tekin, 2021, s. 17; Mandacı, 2019, s. 13; Aylar, 2019, s. 81).

Arşiv kaynakları incelendiğinde kentin geçirdiği çok katmanlı arkeoloji ve kesintisiz yerleşim özelliğinin, şehrin farklı dönemlerde farklı biçimlerde isimlendirilmesine sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Roma ve Bizans Dönemlerinde “Balaleison”, “Balaleis” olarak adlandırılan kenti (Tezcan, 2019, s. 55), Arapların “Bedlis”, Ermenilerin “Bageş” olarak isimlendirdiği bilinmektedir, Türk kaynaklarda “Bidlis”, Şerfename’de ise “Zülkarneyn” ismi ile anılmaktadır (Köhler, 1989, s. 25; Uluçam, 2002, s. 13; Tezcan, 2019, s. 50-51; Aytüre ve Şen, 2021, s. 26).

Bitlis ve çevresinde İslam hâkimiyeti, 641 yılında El Cezire Fatihisi olarak anılan İyaz Bin Ganem tarafından kentin fethedilmesiyle başlamıştır. Bu süreçten sonra Bizans ve Araplar arasında el değiştiren kent, Emeviler döneminde El Cezire bölgesine, Abbasiler döneminde ise Mervanilere bağlı olarak yönetilmeye devam edilmiştir. 10. yüzyılda Bizans ve Mervani arasında önemli bir sınır şehri pozisyonunda olan kentte, 11. yüzyılda Türk hâkimiyeti başlamıştır (Arık, 1971, s. 7; Yaşa, 1992, s. 14; Tuncel, 1992, 226; Uluçam, 2002, s. 14) 1071 yılında gerçekleştirilen Malazgirt Zaferi’nden itibaren Bitlis kenti, Türk ordularının üsleri arasında önemli bir pozisyonda yer almıştır. Bu süreçte kent Selçukluya bağlı Mervanilerin yönetiminde kalmaya devam etmiştir (Arık,1971, s. 7; Yaşa, 1992, s. 20-22; Şen, 2018, s. 150).

1085 yılında Bitlis idaresi, Sultan Alparslan’ın yanında savaşa girip destek veren Dilmançoğulları’na vermiştir. 1192’de Ahlatşahlar’ın, 1207’de Eyyubilerin yönetimine geçen kent, Alâeddin Keykubad döneminde Anadolu Selçuklu topraklarına katılmıştır. 1220 ve 1650 yılları arasında Bitlis’e hâkim Şerefhanlar Beyliği, Çaldıran Savaşı’nda Safevilere karşı Yavuz Sultan Selim’in yanında yer almıştır. 1534’de Kanuni Sultan Süleyman döneminde kesin olarak Osmanlı topraklarına geçen kent, merkezden tayin edilen beyler tarafından yönetilmeye devam edilmiştir. 1879 yılında vilayet olmuştur (Arık, 1971, s. 7-8; Uluçam, 2002, s. 14-15; Pektaş, 2001, s. 4-5).

Kısaca önemli tarihî süreçlerine değindiğimiz kent, aynı zamanda geçirdiği kronolojiye paralel olarak farklı kültür ve dinî inanışlara ait pek çok maddi kültür eserinin de mirasçısı olmuştur. Bitlis'te Osmanlı idari yönetimi öncesi ve sonrasında yüzyıllar boyunca Müslümanlar ve gayrimüslimler barış ortamında yaşamıştır. Osmanlı "millet sistemi" politikasıyla yönetilen gayrimüslimler, bu dönemde ekonomik, sosyal ve idari hayatın içerisinde olmuş, ayrıştırılmamış ayrıca kendi inanışlarını yerine getirebilecek kiliselerin inşalarında devam edilmiştir (Avşin Güneş, 2015, s. 25-26; Güneş, 2017, s. 13).

Seyahatnamelerden edinebildiğimiz bilgilere göre seyyahlar, Bitlis'e ziyaretleri sırasında, kentte var olan gayrimüslim tebaa ile ilgili sosyal ve demografik yapı, iktisadi hayat, imar faaliyetleri ve yaşam pratikleri konusunda pek çok bilgiyi kaleme almıştır. Evliya Çelebi 1655 yılında yazmış olduğu eserinde, Bitlis ziyaretinden aktardığı notlarda demografik yapıyla ilgili olarak şehirde 17 Müslüman ve 11 gayrimüslim mahallenin olduğunu ifade etmektedir (Çelebi, 2010, s. 133).

Birinci derece tarihî vesika olan Bitlis şer'iyye sicilleri ve salnâmeler incelendiğinde, seyahatnamelerdeki bilgileri doğruladığı ve gayrimüslimlerin kent yaşamında birçok safhasında aktif yer almasının yanı sıra idari görevlerde de ön planda yer aldıkları görülmüştür (Ertaş, 2017a, s. 98). Bitlis kent yapısı içerisinde bu hoş görünün ve birlikte yaşamın yadigarı pek çok kilise ve manastır günümüze kadar ulaşmıştır. Arşiv kaynaklarında net bir rakama ulaşmanın mümkün olmadığı kentte, kilise ve manastırlar günümüzde de görülebilmektedir. (Ertaş, 2017b, s. 224-225).

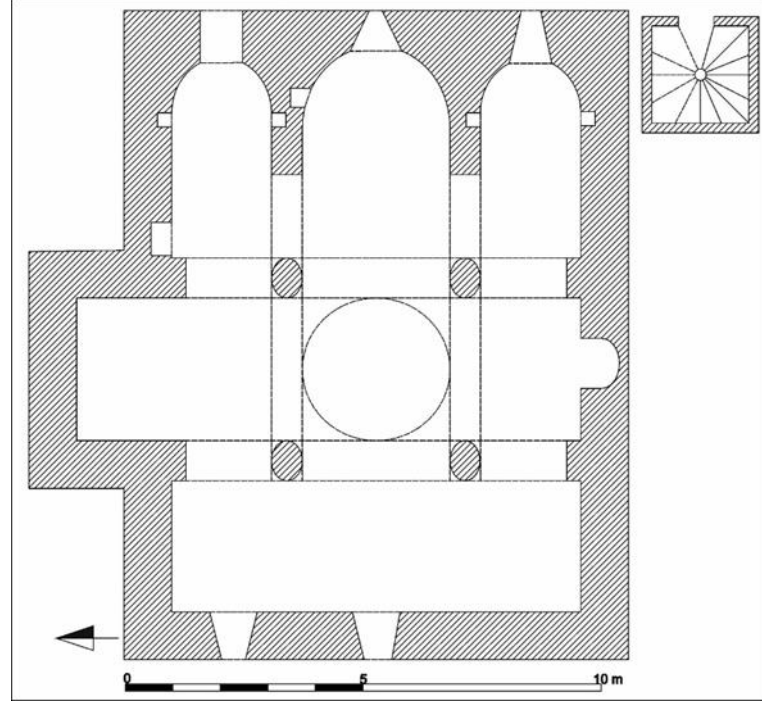
Bölge, Hristiyan mimarisi eserleri günümüze kısmen ulaşmış vaziyettedir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı dinden olan tebaasına karşı hoşgörülü tutumu sayısız kilisenin inşa ve onarımına da olanak sağlayıp günümüze kadar ulaşmasında başlıca dinamik olarak kabul edilmelidir. 20 yüzyılın başlarına kadar bölgede yaşayan gayrimüslim nüfusun göç etmesiyle atıl hâle gelen kiliselerin, yeniden işlevlendirilerek kullanılması, Anadolu'nun pek çok tarihî kentinde karşılaşılan bir durumdur.

Çalışma konumuzun kapsam ve sınırlığını oluşturan Bitlis- Kireçtaşı (Perhent) Camii ve Arıdağ (Kultık) Camii de benzer bir serüvene sahip "yeniden işlevlendirilmiş" yapılar olması açısından Bitlis tarihî yapı örnekleri içerisinde bir nüans oluşturması sebebiyle seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir.

Bu makalede arazi çalışması yapılan Bitlis- Kireçtaşı ve Arıdağ camilerinin, kiliseden camiye çevrilip yeniden işlevlendirme süreçleri dikkat çekilerek sanat tarihi perspektifi dahilinde bilimsel metodoloji kurallarına uygun olarak mimari özelliklerinin incelenmesi, tarihsel çözümlemesinin yapılması, farklı ve benzer yönlerine vurgu yapılarak Bitlis tarihî yapıları ve Anadolu örnekleriyle mukayesesi yapılması, daha önce bilinmeyen iki tarihî yapının literatüre kazandırılarak tanıtılması amaçlanmaktadır.

Bitlis-Kireçtaşı Köyü Camii

Bitlis-Hizan karayolu üzerinde Bitlis il merkezine 6.5 km mesafede, karayolunun doğusunda konumlanan Kireçtaşı köyünde inşa edilen yapı, köy merkezinde hâkim bir noktada yer almaktadır. Planı itibariyle incelen yapının doğu-batı yönünde gelişen bir plan anlayışı ile inşa edilmiş tarihî bir kilise olduğu, günümüzde ise yeniden işlevlendirilerek cami olarak köy halkı tarafından kullanılan bir cami olduğu anlaşılmaktadır.

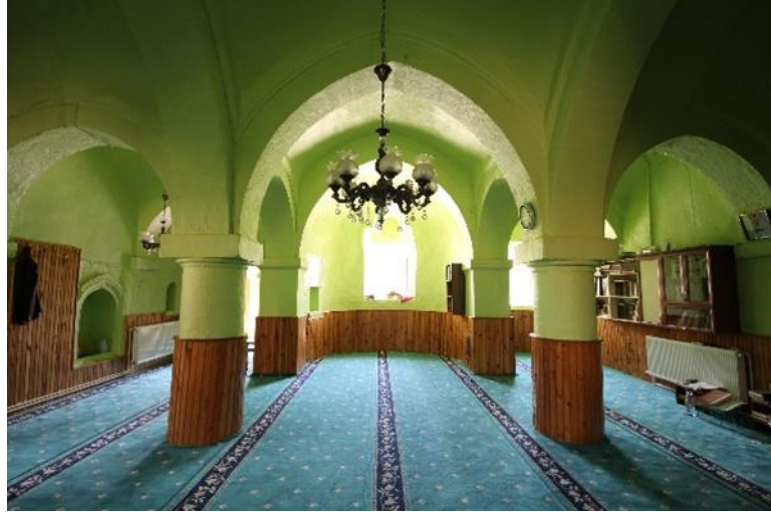

Günümüze oldukça sağlam vaziyette ulaşmış olan yapının dış cephe özellikleri incelendiğinde, yenileme ve devşirme malzeme olarak kullanılmış haç motifli dikdörtgen blok taşlar dikkati çekmektedir. Yapının doğu cephesinin uzunluğu 11 m olup duvar kalınlığı 1 m'dir. Caminin, günümüzdeki ana giriş kapısı, doğu cephe üzerinden olup kuzeydoğu yönünde yer almaktadır. Yapının camiye çevrilme sürecinde sonradan açılan giriş kapısı 90 cm. genişliğinde olup 1.10 cm derinliğinde dikdörtgen basit bir giriş açıklığı biçimde tasarlanmıştır.

Şekil 2. Bitlis-Kireçtaşı Köyü Cami Doğu cepheden görünüş

İç mekân özellikleri ile değerlendirilen yapının orijinalinde esas planı itibari ile 12 m.x 9 m ölçülerinde olup merkezî planda, üç nefli içten dairesel dıştan düz apsisli inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapıda, kuzey duvarından geçişle ulaşılan tek nefli bir şapel yer almaktadır. Yapının iç mekânı 80 cm ölçülerinde 4 yuvarlak sütuna atılan sivri kemerler ile bölümlendirilmiş üç nefli bir iç mekân özelliğine sahiptir.

Şekil 3. Bitlis-Kireçtaşı Köyü Camii iç mekândan doğu yönüne bakış

Mimari prensiplere uygun olarak apside doğru uzanan orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksek tasarlanmıştır. Orta nefin 4 yuvarlak sütuna atılan sivri kemerler ile meydana getirildiği ve bu bölümünün 3 m çapında bir kubbe ile örtüldüğü görülmektedir. Yan nefleri oluşturan sivri kemerler, güney ve kuzey yönünden doğrudan kilisenin beden duvarlarına diğer yönden ise destek payandalarına oturtularak oluşturulmuştur. Yan nefler tonoz örtü sistemi ile kapatılmıştır.

Şekil 4. Bitlis-Kireçtaşı Köyü Camii iç mekândan orta ve yan nefler

Doğu uçta yer alan dairesel formlu apsis bölümü, 3.10 m genişliğinde, 2.70 m derinliğinde olup apsisin kuzey ve güneyin de yarım daire formunda mekânlar olarak tasarlanmış pastoforium bölümleri yer almaktadır. Pastoforium bölümleri iç mekânda yarım daire, dış cepheden düz duvarlı olarak tasarlanmıştır. Apsis ve pastoforium hücrelerinde dıştan içeriye genişleyerek açılan mazgal pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Apsisin kuzeyinde yer alan pastoforium bölümü günümüzde harime açılan basit bir giriş açıklığı olarak tasarlanmıştır. Ana mekân da orta nef, yan neflere göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Kuzey cephe üzerinde basit dikdörtgen bir giriş açıklığı ile evveliyatında kilisenin şapel yahut dua etme bölümü olabileceğini düşündüğümüz mekâna geçit veren giriş açıklığı bulunmaktadır.

Şekil 7. Yapının kuzeydoğu yönünde yer alan vaftiz nişi

Cami olarak yeniden işlevlendirme aşamasında ana plan üzerinde olabildiğince az müdahale edilerek aslına uygun bir onarıma gidilmiştir. Fakat İslami koşulları sağlaması suretle başlıca değişiklikler yapılmıştır. Kiliselerdeki yön kavramının doğu-batı aksında olması gerekirken camilerdeki kıblenin güney yönüne taşınması ihtiyacı ile yapının güney duvarına 60 cm genişliğinde ve 55 cm derinliğinde dikdörtgen formu ve yuvarlak bir kemerle taçlanmış bir mihrap nişi yerleştirilmiştir. Cami mimarisindeki en önemli cephe olan kible duvarını ve nişini içerisine alan güney cephede farklı bir onarım yoktur. Güneybatı yönüne ise ahşap bir minber yerleştirilmiştir. Kilisenin orijinal ana giriş kapsımının güneyde olduğu ve bu girişi kapatmak suretiyle bu bölüme mihrap nişi yapıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 8. Yapının mihrabından görünüş

Şekil 9. Yapının minberinden görünüş

Güneyde yer alan ana girişin kapatılıp mihrap olarak kullanılması, caminin harim bölümüne girişi sağlayacak giriş kapısını da yapının doğu bölümüne taşımıştır. Doğru bölümünde yapılan değişiklik, apsisin pastoforium hücrelerinden kuzey yönündeki prothesis bölümüne açılan bir giriş açıklığı ile harim bölümüne geçit vermektedir. Yapının doğu bölümünde farklı bir onarım izine rastlanmamıştır. Yapının kuzey cephesi üzerinde yapılan tek değişiklik ise kuzeybatı yönünde yer alan tek nefli ve beşik tonoz örtülü olduğunu tahmin ettiğimiz şapel ya da dua köşesinin giriş açıklığı genişletilmiş ve mekânın içerisinin mütevazı ölçüleri genişletilerek üst örtü sistemi düz tavana çevrilmiştir.

Şekil 10. Harime sonradan açılan giriş kapısı

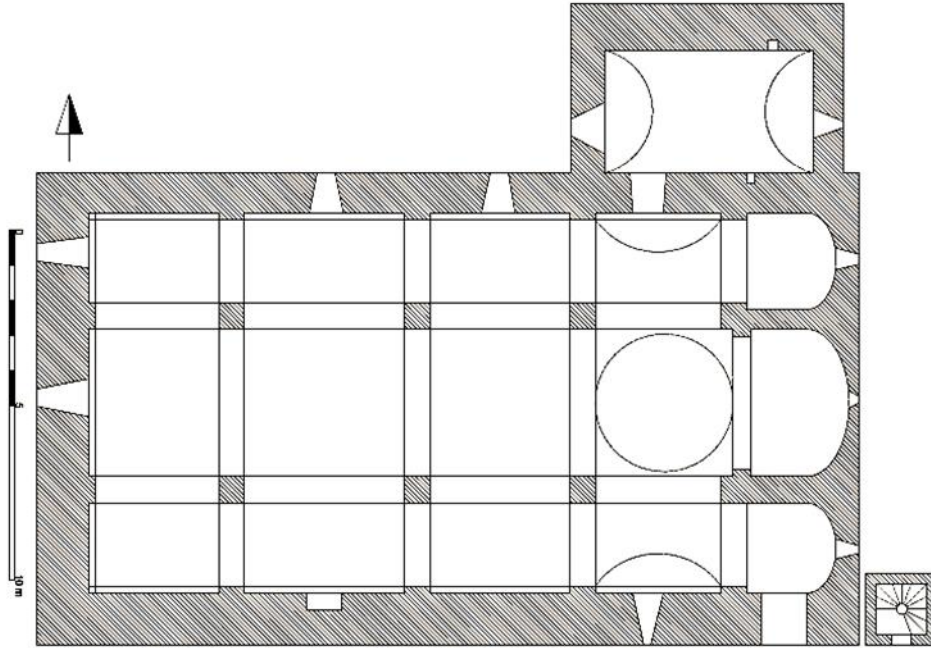

Şekil 11. Kuran kursu bölümü

Bu bölüm yine cami içerisinde küçük bir medrese dersliği ve kuran kursu eğitimine ayrılmış bir bölüm olarak işlevlendirilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Bitlis-Arıdağ Köyü Camii

Cami, Bitlis-Hizan karayolu üzerinde Bitlis il merkezine 19.5 km mesafede yolun kuzeydoğusunda konumlanan Arıdağ Köyünde, köy merkezinde yer almaktadır. Yapı ilk olarak kilise işlevinde inşa edilse de daha sonra güncellenerek camiye çevrilmiştir. Planı itibariyle incelen yapının doğu-batı yönünde gelişen bir plan anlayışı ile inşa edilmiş tarihî bir kilise olduğu, günümüzde ise yeniden işlevlendirilip cami olarak köy halkı tarafından aktif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 12: Bitlis-Arıdağ (Kültük) Köyü Camii Planı

Günümüze oldukça sağlam vaziyette ulaşmış olan yapının dış cephe özellikleri incelendiğinde, yenileme ve genişletme sırasında orijinal duvar örgüsünün tamamen yenilendiği gözlemlenmiştir. Genel planı itibariyle yapının ve 24 m x 14 m ölçülerinde doğu-batı yönünde genişleyen bazilikal bir plan anlayışı ile inşa edilmiş bir kilise olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 13. Bitlis-Arıdağ (Kultık)Köyü Camii Planı

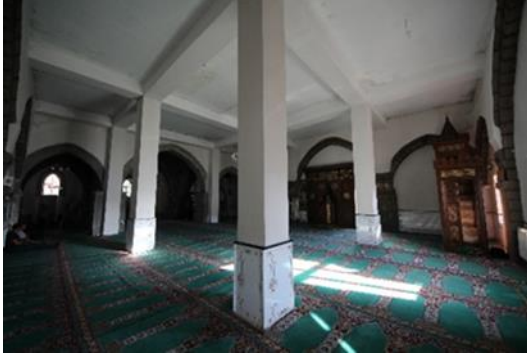
Caminin günümüzdeki ana giriş kapısı, güney cephe üzerinden olup güneydoğu yönünde yer almaktadır. Yapının camiye çevrilme sürecinde sonradan açılan giriş kapısı 130 cm genişliğinde olup 1.50 m derinliğinde dikdörtgen formdaki giriş açıklığı sivri kemerli bir kapı alınlığı ile son bulmaktadır.

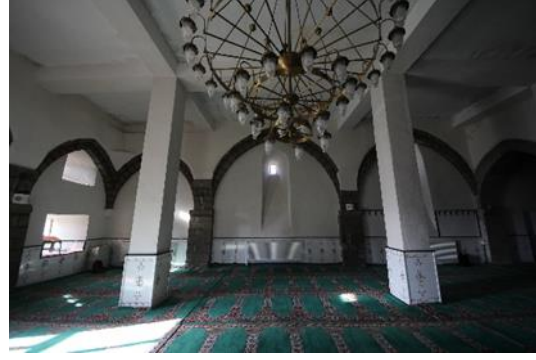
Şekil 13. Bitlis-Arıdağ (Kultık)Köyü Camii Planı

İç mekân özellikleri ile değerlendirilen yapının orijinalinde esas planı itibari ile 21.30 x 11 m ölçülerinde bazilikal planda, üç nefli ve tek apsisli olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının kuzey bölümünde bir giriş açıklığı ile geçilen tek nefli bir şapel yahut dua köşesi yer almaktadır.

İç mekân düzenlemesinde 75x75 cm ölçülerindeki 6 kare destek ile üç nefli bir iç mekân düzenlemesi oluşturulmuştur. Apsise doğru uzanan orta nef 4,5 m genişliğinde olup yan nefler ise 2,5 m'dir. Bu hâliyle kiliselerdeki alışık düzene uygun olarak orta nef, yan neflerden nisbeten yüksek ve geniş olarak tasarlanmıştır. Orta nefin, 6 payeye atılan sivri kemerlerle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Fakat yapının strüktür sistemi sadece doğu yönünde orijinalliğini korumaktadır.

Şekil 14. Yapının iç mekânından görünüş

Şekil 15. Yapının iç mekânı doğu yönü görünüş

Kilisenin, camiye çevrilme aşamasında orijinal destek sistemi ve örtü sistemi konusunda fikir yürütebilecek duvar izleri günümüze ulaşmıştır. Yapının orijinalinde yan nefleri oluşturan sivri kemerlerin, kuzey ve güney yönlerden kilisenin beden duvarlarına bindirildiği diğer yönden ise destek payandalarına oturtulmak suretiyle meydana getirildiği ve sivri tonoz örtü sistemine sahip olduğu görülmektedir. Günümüzde destek payandaları 75x75 cm kare beton ayaklara dönüştürülmüş ve örtü sistemi orta nefte kubbe yan neflerde tonoz iken günümüzde düz dam örtü sistemine çevrilmiştir. Fakat kuzey ve güney duvarı boyunca sivri kemerler ve bu sivri kemerlerin duvara bindirilmesine imkân sağlayan duvar payandaları görülebilmektedir.

Şekil 16. İç mekân orta nef

Şekil 17. Orijinal destek ve örtü sistemi

Şekil 18. Payelere atılan sivri kemer kuruluş

Şekil 19. Doğu yönü orta nef kubbe

Doğu uçta yer alan dairesel formlu apsis bölümü, 4.20 cm genişliğinde olup 3.30 cm derinliğinde ve her iki yanında içten yarım daire formlu, dıştan düz duvarlı pastoforium hücreleri yer almaktadır.

Cami olarak yeniden işlevlendirme aşamasında ana plan üzerinde imkânlar dâhilinde müdahale edilerek ve İslami koşulları sağlaması suretiyle başlıca değişiklikler yapılmıştır. Yapının güney duvarına 1.15 cm genişliğinde ve 50 cm derinliğinde bir mihrap nişi

yerleştirilmiştir. Kilisenin orijinal ana giriş kapsının güneyde olduğu ve bu girişi kapatmak suretiyle bu bölüme mihrap nişi yapıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 22. Caminin mihrabı

Şekil 23. Güney duvarı ve minber

Güneyde yer alan ana girişin kapatılıp mihrap olarak kullanılması, caminin harim bölümüne girişi sağlayacak giriş kapısını da yapının doğu bölümüne taşımıştır. Doğu bölümünde yapılan değişiklik, apsinin pastoforium hücrelerinden güney yönündeki diakonikon bölümüne açılan bir giriş açıklığı ile harim bölümüne geçit vermektedir. Yapının doğu bölümünde farklı bir onarım izine rastlanmamıştır. Apsinin içerisine abdest almak için bir şadırvan inşa edilmiş sonrasında süs havuzuna çevrilmiştir. Bu şadırvan yerden takribi 40 cm yükseklikte bir seki yerleştirilmiştir.

Şekil 24. Diakonikon'da açılan giriş kapısı

Şekil 25. Apsis bölümünde yer alan şadırvan

Yapının kuzey cephesi üzerinde yapılan tek değişiklik ise kuzeydoğu yönünde 6 m x 3 m dikdörtgen planlı, tek nefli ve tonoz örtülü şapel ya da dua köşesinin içerisinin yeniden kullanılmaya elverişli hâle getirilmesi amacıyla tamamen sıvanmasıdır. Bu bölüm yine cami içerisinde küçük bir medrese dersliği ve kuran kursu eğitimine ayrılmış bir bölüm olarak işlevlendirilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Şekil 26. Kuzeydoğu'da yer alan kuran kursu dersliği olarak işlevlendirilmiş eski şapel

Caminin güneydoğu yönüne, beden duvarından takribi olarak 40 cm uzaklıkta kare kaide üzerine yükselen, silindirik bir gövde üzerinde yer alan, şerefe ve pabuçluk bölümüyle son bulan minare eklenmiştir.

Değerlendirme

Bitlis-Merkez Kireçtaşı (Perheng) Köyü Camii ve Arıdağ (Kültik) Köyü Camii plan özellikleri ile incelenmiş ve ilk inşası kilise olan bu tarihî yapıların köy halkının gayretleri ile Cumhuriyet Dönemi'nde camiye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde kentte yüzyıllarca barış ortamında yaşayan gayrimüslim nüfusun yadigârı olan pek çok kilisenin günümüze ulaşması, Osmanlı'nın gayrimüslim nüfusun inanç ve imar sistemi konusunda ne kadar hoşgörülü olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu anlamda ilk inşa dönemleri 16. ve 17. yüzyıl olan yapıların Osmanlı Dönemi kiliseleri olarak adlandırmanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

Ayrıntıları ile incelediğimiz Bitlis-Merkez Kireçtaşı Köyü Cami ve Arıdağ Köyü Cami üzerinde günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi olmamasının yanı sıra arşiv belgelerinde herhangi bir kaydına rastlanılmamıştır. Bu hâliyle yapıların tarihlendirilmesi konusunda bölgedeki diğer kronolojik olarak net olan ve benzer plan özelliği gösteren kiliselerden çıkışla kronolojik bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Bitlis-Merkez Kireçtaşı Köyü Cami, 3 nefli, tek apsisli ve merkezî plan özelliği ortaya koymaktadır. Camiye dönüştürülmesi aşamasında yapının içerisi tamamen sıva ve boya ile kapatılmıştır. Bitlis kiliseleri içerisinde, Tatvan Kıyıldüzü Kilisesi ve Tatvan Şahmıran Kilisesi ile benzer bir plan özelliği ortaya koymaktadır. Araştırmacılar bahsi geçen kiliseleri 16. ve 17. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir. Bu hâliyle Bitlis-Merkez Kireçtaşı Köyü Cami'sinin de aynı yüzyıllarda inşa edilmiş bir yapı olması kuvvetle muhtemeldir (Thierry, 1986, s. 817; Uluçam, 2002, s.298; Öztürker, 2022, s. 1010-1018).

Bitlis-Merkez Arıdağ Köyü Cami, bazilikal planlı, üç nefli ve içten dairesel dış cepheden düz apsisli olarak inşa edilmiştir. Camiye çevrilme aşamalarında ana plan üzerinde oldukça sınırlı uygulama yapılmış olsa da üst örtü sistemi konusunda oldukça sınırlı bilgi sahibiyiz. Apsis bölümünün hemen önünde izlenebilen orijinal örtü sistemi maalesef diğer bölümde düz dam biçimindedir. Fakat yapıda doğu-batı aksında art arda sıralanmış ikinci bir kubbe olma ihtimali duvar destek payandalarında hissedilebilmektedir. Köy halkı sakinleriyle yaptığımız röportajlar sırasında kilisenin camiye çevrilme aşamasında rutubetten kaynaklı olarak ikinci kubbenin harime su akıttığını, orijinalini bozmamak adına kubbeyi onarabilecek bir taş ustası bulabilmek adına çaba sarf ettiklerini fakat bulamadıkları için ikinci kubbeyi yıkıp düz dama çevirdikleri edindiğimiz sözlü bilgiler arasındadır. Suriye ve Akdeniz kökenli olan bazilikal plan tipi (Ahunbay, 1997, s. 538), Bitlis Hristiyan mimarisi içerisinde de kullanılmıştır. Bitlis kiliseleri içerisinde Bitlis-Yumurtape (Papşin) Kilisesi, Bitlis Yalnızçamlar (Sivar) Köyü Kilisesi ile benzer bir plan özelliği ortaya koymaktadır. Yumurtape (Papşin) Kilisesi'nin okunabilen kitabesinin 16. yüzyılı vermesi. (Öztürker Demir, 2022, s. 1022) Bitlis- Merkez Arıdağ köyünün de takribi bir tarihte yapılmış olma fikrini akla getirmektedir.

Bitlis-Merkez Kireçtaşı (Perheng) Köyü Cami ve Arıdağ (Kültik) Köyü Cami plan özellikleri, ilk inşası kilise olması sebebiyle bölge Hristiyan mimarisi ile karşılaştırmalı olarak mukayese edilmiş ve her iki yapıda da ortak bir özellik olarak ana mekânda kuzey cephe üzerinde giriş kapısı bulunan mütevazı ölçülere sahip, bir dua köşesi veya şapelin olduğu görülmüştür. Bu özellik bölge Hristiyan mimarisinde oldukça karşılaşılan bir özelliktir. Tatvan-Kıyıldüzü Saint Georges (Gıdzvag), Muş Arak Manastırı'nda kuzey bölümlerine bitişik inşa edilmiş şapeller yer almaktadır. Bitlis Kireçtaşı Köyü caminde yer alan ana mekânın kuzey

cephesi üzerinde yer alan dikdörtgen formda, sivri kemer alınlıkla son bulan vaftiz nişi bölge Hristiyan mimarisi içerisinde benzer bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bitlis de farklı plan biçimlenişine sahip şapel ve kiliselerde, Benekli Köyü, Dörtağaç Köyü şapeli, Hanelmalı Köyü şapeli, Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi, Dibekli Köyü şapeli, Yalnızçamlar Kilisesi örneklerinde olduğu gibi vaftiz nişi yapının kuzey duvarında bulunmaktadır. (Öztürker Demir, 2022, s. 1021-1022).

Bitlis- Merkez Kireçtaşı Köyü Cami ve Arıdağ Köyü Camisi'nin ilk olarak kilise olarak inşa edilip Hristiyan nüfusun 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgeden ayrılması ile atıl duruma gelen kiliselerin, Müslümanlar tarafından kullanılmak üzere camiye çevrilmesi gerek Bitlis'te gerekse Anadolu ve Anadolu dışında pek çok örnekte karşılaşılan bir durumdur. Kutsal bir mekânın, yine başka bir inanca ait farklı kutsal mekâna dönüştürülmesi sadece İslamiyet döneminde değil yüzyıllardır süregelir hatta toplumların ortak bir prensibi olarak görülmektedir. Pagan kültüre ait mabetlerin Hristiyanlık döneminde kiliseye çevrilmesi, kiliselerin camiye ve hatta camilerin kilise ve sinagoga dönüştürülmesi bu ortak prensibin neticesidir. Ortak sebep ise farklı yüzyıllarda gerçekleşen politik, sosyal, siyasi ve dinî değişim ve dönüşümlerdir (Düzenli, 2020, s. 389).

Anadolu'da Türk-İslam dönemi öncesi de yapıların yeniden işlevlendirilerek kullanıldığı bilinmektedir. Bizans döneminde, pagan kültürün mirası olan Ankara Augustus ve Roma tapınakları, Bergama Caracalla tapınakları yeniden işlevlendirilerek kiliseye çevrilmiştir (Boran, 1998, s. 68). İstanbul'da Bizans'ın, Roma dönemine ait bir mezar anıtına bir apsis eklenmesiyle şapele çevirdiği sonrasında Osmanlı'nın İstanbul'u fethiyle bu yapının Sancak Hayrettin Mescidine çevirmesi ve günümüzde de işlevini koruyor olması, yapıların yeniden işlevlendirilerek her dönem ve dinde kullanıldığını gözler önüne seren, ortak bir mimarlık prensibi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Eyice, 1986, s. 288).

Bilindiği üzere İslami Fetih politikası, Anadolu Türk dönemi kentleşmesi içerisinde köklü bir geleneğe sahiptir. Kentleşme içerisinde öncelikli alınması gereken yer her zaman kaleler olmuştur. Bu vizyonla yeni hâkimiyet kazanılan bir kentte, birinci adım olarak kale içerisinde askerin cuma namazı kılabileceği ve hükümdar adına hutbe okutulabilecek bir iç kale mescidine ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple kale içerisine ya yeni bir mescit inşa edilmiş ya da önceden kalan eski bir yapı mescide çevrilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Kiliseden camiye çevrilmiş yapılara halk arasında "Kilise Cami" veya "Fethiye Cami" tanımlamalar arasındadır (Baykara, 1996, s. 35-36). Bu minvalde Konya, Urfa, Bitlis, Niksar, Amasra, Enez, Bodrum kalelerindeki eski kiliseler benzer bir uygulamayla camiye çevrilerek kullanılmaya devam edilmiştir (Boran, 1998, s. 68).

S. Eyice, yaptığı araştırmalarda Osmanlı döneminde İstanbul'da cami ve mescide çevrilmiş 40 kiliseden bahsetmektedir. Bunların arasında Ayasofya Cami, Feneri İsa Cami, Küçük Ayasofya Cami, Zeyrek Cami, Eski İmaret Cami, Mesih Paşa Cami, Atik Mustafa Paşa Cami, İlyas Bey Cami, Kahire Cami, Koca Mustafa Paşa Cami, Topkapı'da Manastır Mescidi, Zeyrek'te Şeyh Süleyman Mescidi, Karagümrük'te Kefeli Mescidi Bizans dönemine ait eski bir yapının Osmanlı döneminde yeniden ihya edilmesi ile günümüze ulaşmış eserler arasındadır (Eyice, 1986, s. 279-290).

Kiliseden camiye çevrilerek yeniden işlevlendirilen yapıları Anadolu'nun hemen hemen her şehrinde görmekteyiz. Bartın ili Amasra ilçesinde yer alan Fatih Cami (Verim, 2015, s. 58-59), Trakya Halebi Medresesi Cami, Vize Ayasofya Cami, Enez Fatih Cami, Trabzon Orta Hisar Cami, Trabzon Arafıl Boyu Cami Bizans dönemine ait bir kilisenin Osmanlı döneminde camiye çevrilmesiyle günümüz ulaşan tarihî cami örnekleri arasındadır (Yıldız, 2020, s. 89-95).

Aksaray-Güzelyurt Kilise Camii (Aziz Gregorius Metropolitik Kilisesi) yine nüfus mübadelesinden günümüze cami olarak kullanılmaktadır (Küçük, 2016, s. 292).

Bizans'a son veren Osmanlı İmparatorluğu, hakimiyeti altında yaşayan azınlıklara karşı gerek hukuki gerekse dinî imar yapımı konusunda oldukça hoşgörülü bir tutum sergilemiştir (Karataş, 2006, s. 283). İstanbul'un fethinden sonra, bölgede uzun yıllardır var olan Katolik Hristiyanlar için ki bunlar bölgenin ticaretinde oldukça etkin bir rol oynayan Cenevizli tüccarlar olmakla birlikte Fatih fermanı "Ahidname-ü Hümayun" çıkarılmış ve yeni kilise inşası yasaklanarak eski kiliselerin işleyişine ve onarımına müsaade edilmiştir (Pekak, 2009a, s. 253; Pekak, 2009b, s. 173).

Osmanlı döneminde özellikle 18 yy.'dan itibaren yaşanan önemli tarihî olaylar ve anlaşmalar kilise inşasında da kendini hissettirmektedir. İlk olarak Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre kilise tamir ve inşa faaliyetlerine özgürlük talep edilmiştir. Bu ilk gelişmenin ardından Tanzimat Fermanı'na kadar belirgin bir kilise inşa özgürlüğü kazanılmamışsa da esas olarak 28 Şubat 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı yeni kilise inşasında adeta dönüm noktası olmuştur (Evcim, 2009, s. 264; Pekak, 2009a, s. 253; Evcim ve Tosun, 2022, s. 2629). Fakat Osmanlı Devleti'nin merkezinden uzak Bitlis gibi Anadolu şehirlerinde benzer bir uygulama konusunda kati bir tutum olup olmadığı konusunda kesinleşmiş bir fikrimiz ne yazık ki yoktur. Osmanlı beylerbeyine ve yerel beylere bağlı olan kentte, 15. ve 18. yüzyıl aralığında yeni bir kilise inşa edilmemiştir demenin de doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Çünkü kentteki birçok gayrimüslim dinî imareti henüz tespit edilmemiştir. Bunun dışında ve kitabesi olan kiliseler içerisinde 1557 yılında inşa edilen kiliseler tespitler içerisinde yer almaktadır.

S. Pekak'ın konuyla ilgili yaptığı saha araştırmaları, Batı dilinde "Post Bizans" yani Bizans sonrası kiliseler olarak anılan bu yapıların Osmanlı dönemi içerisinde inşa edilmesinden mütevellit Osmanlı dönemi kiliseleri olarak tanımlama getirmektedir. İstanbul dışı örneklerine Kapadokya bölgesinde sıklıkla rastlanan Osmanlı dönemi kiliseleri Niğde, Nevşehir, Aksaray, Kayseri gibi merkezlerde tespit edilmiştir. Aksaray Halvadere Kilisesi (Yeni Cami), Aksaray Güzelyurt Kilisesi, Nevşehir Meryem Ana (Hapse) Kilisesi, ilk inşası kilise olan yapıların sonradan camiye çevrilip kullanılması, yapıların 3 nefli bazilikal plan ortaya koyması gibi özellikleriyle Bitlis Kireçtaşı Camisi ile benzer plan tipi ve yapı öyküsüne sahiptir (Pekak, 2009a, s. 249-261). Urfa'da kiliseden camiye çevrilerek kullanılmaya devam eden ve planlı olan bu kiliseler Aziz Sergius Kilisesi (Aziz Ş'em'un Kilisesi) günümüzdeki kullanımıyla Circis (Sirkis) Cami, Aziz İonnes Prodromos Kilisesi (Vaftizci Yahya ve Addai Kilisesi) Selahaddin Eyyubi Cami ve On İki Havari Kilisesi yani Fırfırlı Cami'dir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 75-81). 2023 yılında meydana gelen depremde zarar gören Gaziantep Kurşunlu Cami, Malatya Yeni Cami, Antakya Neccar Cami yine kiliseden camiye çevrilen farklı örnekler arasındadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Anadolu'nun önemli tarihî kentleri arasında yer alan ve kesintisiz bir yerleşim özelliği ortaya koyan Bitlis'te gayrimüslimlere ait pek çok anıtsal eser günümüze ulaşmıştır. Zamanla nüfusunu kaybetmiş bu tarihî yapılar Anadolu'nun köklü yerleşim tarihini ve Osmanlı'nın bünyesinde yaşayan gayrimüslim tebaaya karşı inanç ve imar faaliyetleri konusunda ne kadar hoşgörülü bir politika sergilediğini gözler önüne sermektedir. Ülkemizin somut kültür eserleri kapsamında kalan pek çok kilise ne yazık ki günümüze atıl bir durumda ulaşmıştır. Pek çok örnekte ahır, ambar gibi kullanılan bu tarihî yapılar aynı zaman da insan ve doğa tahribatına açık olup gün geçtikçe yapısal özelliklerini yitirmektedir. Tarihî kent dokularının ahengi içerisindeki yere ve pozisyona sahip olan bu kiliseler ülkemizin millî somut kültür eserleri olması açısından önemlidir. Kilise olarak inşa edilmiş sonrasında nüfusun dinî

ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla camiye çevrilmiş Bitlis-Merkez Kireçtaşı (Perheng) Köyü Cami ve Arıdağ (Kültik) Köyü Cami yeniden işlevlendirilmiş olması ile birlikte aynı zamanda tarihî yapıları koruma altına alması açısından da son derece kıymetlidir. Yeni bir bina yapmak yerine var olan tarihî bir yapıyı dinî, içtimai birtakım değişiklik esasları ile onararak kullanmak ve bunu köy sakinlerinin maddi imkânları ve iş gücü ile yapması son derece kıymetlidir.

Kaynakça

- Ahunbay, M. (1997). Ermeni mimarlığı ve sanatı. *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi* içinde (ss. 537-542). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi.
- Akot, B. (2020). Bitlis tarihinde iz bırakan bazı mutasavvıflar. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 58-66.
- Arık, M. O. (1971). *Bitlis yapılarında Selçuklu rönesansı*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını.
- Arınç, K. (2007). Tarihî ve siyasî coğrafya perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan şehirlerinin kuruluş ve gelişmeleri. Bilen, M., Gürhan, V., Gümüş, E. (Ed.), *I. Uluslararası dünden bugüne Tatvan ve çevresi sempozyumu bildirileri* içinde (ss. 743-792). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Aylar, M. (2019). Orta çağ İslam coğrafyacılarına göre Bitlis-Ahlat ve çevresi. *Tarihi ve kültürel yönleriyle Bitlis* içinde 1, (ss. 81-94). Prof. Dr. İnan Başı M., Prof. Dr. Demirtaş, M. (Ed.). Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Aytüre, S. & Şen, K. (2021). *Anadolu'nun 11. yüzyılında Bizans ve Bitlis. Sanatın yolculuğunda bir durak: eserleriyle Bitlis kalesi*, Şen, K. (Ed.), İstanbul: İdeal Kültür Yayınevi.
- Baykara, T. (1996). Ulucami. Selçuklu şehrinde iskânı belirleyen bir kaynak olarak. *Belleten Dergisi*, 60(227), 35-61.
- Boran, A. (1998). Kiliseden camiye çevrilen yapılar bağlamında “İç kalelerdeki cami ve mescitler”, *Uluslararası sanatta etkileşim sempozyumu*, içinde (ss. 64-69), Hacettepe Üniversitesi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Düzenli, H. İ. (2020). Kiliseden camiye dönüştürme ve İstanbul'da kiliseden dönüştürülen camiler hakkında notlar. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (16), 384-423.
- Ertaş, K. (2017). 19. yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve toplumsal hayattaki konumları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(60), 217-233.
- Ertaş, K. (2017). 1915'ten önce Bitlis vilayetinde Ermeniler ve vilayetin idari hayatındaki konumları. *Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(16), 77-99.
- Evcim, S. (2009). Bilecik-Osmaneli'de bir Osmanlı dönemi Rum kilisesi: Hagios Georgios. XII. *Ortaçağ ve Türk dönemi kazıları ve sanat tarihi araştırmaları sempozyumu bildirileri* içinde (ss. 259-268). Denizli.
- Evcim, S. & Tosun, G. (2022). Gümüşhacıköy'ün Gümüş beldesi'ndeki Hagios Georgios Kilisesi: Yeni (Maden) Camii. *Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2627-2658.
- Eyice, S. (1990). İstanbul'da kiliseden çevrilmiş cami ve mescitler ve bunların restorasyonu. *Vakıf Haftası Dergisi*, 7, 279-291.
- Güneş, G. A. (2015). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere bakışı ve klasik dönem millet sistemi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)*, 1(2), 1-30.
- Güneş, M. (2017). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaaya yaklaşımında dönemsel değişimler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 13-26.
- İnbaşı, M. & Demirtaş, M. (2019). *Tarihi ve kültürel yönleriyle Bitlis. (1)*, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

- Karataş, A. İ. (2006). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 267-284.
- Keleş, E. (2013). Bitlis Emirliği'nin kuruluşu ve Ahlat. *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya bilim, kültür ve sanat sempozyumu* içinde (ss. 668). Bitlis: Ahlat.
- Koçak, Z. (2022). XVI. Yüzyıl tapu tahrir defterlerine göre Bitlis ve yöresi zâviyeleri. *Erdem*, 82 (79), 79-118.
- Köhler, W. (1989). *Evliya Çelebi seyahatnamesinde Bitlis ve halkı*. (H. Işık, Çev.). Alan Yayınları.
- Küçük, F. (2016). Aksaray-Güzelyurt (Gelveri) Kilise Cami ahşap bezemeleri. Yıldız M. S., Can A., Özkaya M., Armağan V. (Ed.). *I. Uluslararası Aksaray sempozyumu (kültür, tarih, din, medeniyet)* içinde (ss. 292-304). Aksaray.
- Kürkçüoğlu, A.C. (2013). *Şanlıurfa ili camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Oğuzoğlu, Y. (2019). Osmanlı Devleti'nin kurduğu düzen sayesinde Bitlis ve çevresinin dış dünyaya açılması (XVI. Yüzyıl). Prof. Dr. İnan Başı M. ve Prof. Dr. Demirtaş, M. (Ed.). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle* içinde 2, (ss. 183-194). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, Ş. & Belli, V.E. (2013). Tarihi Bitlis çeşmeleri. *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya bilim, kültür ve sanat sempozyumu* içinde (ss. 117-200). Bitlis: Ahlat.
- Öztürker Demir, H. C. (2022). Bitlis'te az bilinen bir anıtsal mimari örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi. *Turkish Online Journal Of Design Art And Communication*, 12(4), 1010-1025.
- Pekak, M. S. (2008). Mustafapaşa (Sinassos) ve Aziz Nikolaos Manastırı. *Edebiyat Fakültesi Dergisi (Journal of Faculty of Letters)*, 25(1), 199-217.
- Pekak, M. S. (2009a). Kappadokia bölgesi Osmanlı dönemi kiliseleri: örnekler, sorunlar, öneriler. *Metu Jfa*, 2 (26), 249-277.
- Pekak, M. S. (2009b). Osmanlı İmparatorluğu döneminde gayrimüslim vatandaşların imar faaliyetleri ve Mustafa Paşa (Sinassos). *Bilig*, 51, 171-204.
- Pektaş, K. (2001). *Bitlis tarihi mezarlıkları ve mezar taşları*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı.
- Şen, K. (2018). Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine ait iki önemli kitabe. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 147-156.
- Tezcan, M. (2019). Bagaiş/Balalış" adından "Badlis/Bidlis" adına: Ermeni ve Bizans kaynaklarında "Bitlis" adının ilk görünüşleri. *Tarihi ve kültürel yönleriyle Bitlis*. Prof. Dr. İnbaşı, M., Prof. Dr. Demirtaş, M. (Ed.). (6), içinde (ss.49-62). Ankara.
- Tuncel, M. (1992). Bitlis. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (6), (ss. 225-228). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tuncel, M. (1996). Bitlis şehri (tarihi coğrafya açısından yaklaşım). *Coğrafya Araştırmaları*, (4). 102-110.
- Uluçam, A. (2002). *Orta çağ ve sonrasında Van Gölü çevresi mimarlığı (2)*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Verim, E. (2015). Amasra'da Osmanlı Dönemi'nde kiliseden çevrilmiş bir mabet: Fatih Camii. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (Journal Of Ottoman Legacy Studies (Jols))*, 2(4), 58-74.
- Yaşa, R. (1992). *Bitlis'te Türk iskânı (XII. – XII. Yüzyıl)*. Ankara: Ahlat Kültür Vakfı Yayınları.
- Yıldız, S. (2020). *Kiliseden camiye Bizans mimarisi*. Ankara: İksad Yayınevi.